

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В АСПЕКТІ ЖАНРОВОЇ ТА РЕГІСТРОВОЇ ТЕОРІЙ

Стаття присвячена проблемі впливу жанрових та реєстрових параметрів на створення дискурс-портрета публічної мовної особистості. Розглядаються основні напрями лінгвістичної генеалогії, концепції дослідження контексту в дискурс-аналізі, розмежування понять «жанр», «реєстр», «контекст». Визначається роль цих понять у створенні дискурс-портрета публічної мовної особистості.

Ключові слова: мовна особистість, дискурс, дискурс-аналіз, дискурс-портрет, мовленнєвий жанр, мовленнєва подія, інтертекстуальність.

Дослідження мовної особистості та створення її узагальненого дискурс-портрета передбачають визначення всіх мовленнєвих жанрів, які вона використовує. Навіть при побіжному розгляді мовленнєвої діяльності мовних особистостей спостерігаємо істотні індивідуальні ознаки, що виявляються в самому виборі відповідних жанрів та способів їх функціонування. Про це свідчать дані досліджень інституційного публічного дискурсу: урядовці (прем'єр-міністри, президенти, парламентарі, міністри тощо) можуть мати сторінки в соціальних мережах, але в різний спосіб «підтримувати» їх, виголошувати публічні промови, істотні відмінності між якими значною мірою залежать від особистості мовця.

Новим підходом є застосування жанрового та реєстрового аналізу мовної особистості, зокрема сфери її функціонування в публічному дискурсі. Мовна особистість є об'єктом дослідження, а жанри та реєстри характеризують спосіб її реалізації в публічному дискурсі. Водночас цей підхід зумовлює необхідність розв'язання низки дискусійних питань, які умовно можна поділити на кілька груп: 1) вибір тієї чи іншої концепції дослідження мовленнєвих жанрів, культурологічного чи лінгвістичного принципів аналізу, можливостей їх взаємного доповнення; 2) визначення переліку мовленнєвих жанрів конкретної мовної особистості; 3) структурно-функціональні особливості аналізованих жанрів.

Перелік зазначених питань є неповним і може бути розширений унаслідок одержання нових даних щодо функціонування мовної особистості в публічному дискурсі.

Перша група питань передбачає вибір дослідником відповідних концепцій, що стосуються теорії мовленнєвих жанрів, їх класифікації, культурологічного чи лінгвістичного підходів при аналізі. Принципи дослідження мовленнєвих жанрів у межах соціально-семіотичного підходу, спираються, з одного боку, на традиції «британського контекстуалізму», дані текстової лінгвістики, а з другого, — на підходи, що беруть початок від американського напрямку, який ґрунтується на даних антропологічних досліджень і теорії Сепіра-Ворфа (етнографії

комунікації). Окремо постає проблема доповнення жанрової теорії реєстровою, визначення відмінностей між жанрами та реєстрами, залучення до наукових розвідок різних підходів щодо контекстних теорій, зокрема соціально-семіотичного та когнітивного. Когнітивний підхід має на меті аналіз контекстів як ментальних конструктів. Контексти є суб'єктивними визначеннями подій або ситуацій, але в цьому випадку ідеться не про те, як ми розповідаємо про ситуацію, а про ситуацію, в якій ми беремо участь (під час розмови чи створення тексту). Отже, контексти є ментальними моделями учасників комунікативної ситуації. Ці моделі представлені в епізодичній пам'яті, відтак можуть пригадуватися при розповіді, так само як і інший досвід; вони є суб'єктивно організованими схемами, що дозволяють носіям мови швидко зрозуміти велику кількість можливих комунікативних ситуацій повсякденного життя.

Жанрова та реєстрова теорії видаються продуктивними для функціонально-лінгвістичних досліджень дискурсу. Водночас трактування поняття «жанр» відрізняється від традиційного літературознавчого розуміння та спирається на визначення й класифікацію М. Бахтіна. Згідно з таким підходом, поняття «мовленнєвий жанр» безпосередньо пов'язане з поняттям «висловлення». Кожне висловлення є частиною складноорганізованого ланцюжка інших висловлень. Мовлення реалізується у формі відповідних усних чи писемних висловлень, які через тематичне наповнення, стиль і композиційну побудову відбивають специфічні умови та мету діяльності¹. Попри відмінності в обсязі, змісті, композиційній побудові висловлення як одиниці мовленнєвого спілкування мають загальні структурні особливості та чіткі межі. Останні визначаються зміною суб'єктів мовлення, тобто зміною мовців. Кожне висловлення (від найменшого до найбільшого) має абсолютний початок та абсолютне завершення.

Зрозуміло, що будь-яке висловлення є індивідуальним, але в різних сферах реалізації мовленнєвої діяльності відтворюються відповідні власні відносно стійкі типи таких висловлень. М. Бахтін називав їх мовленнєвими жанрами. Кожна сфера реалізації мовленнєвої діяльності має власний репертуар мовленнєвих жанрів. Можливості людської діяльності безмежні, тому розмаїтими та неосяжними є мовленнєві жанри. У сучасних лінгвістичних дослідженнях вони постають як організовані за польовим принципом, відкриті, динамічні, історично змінні структури². Жанри визначають також як «типізовані риторичні дії, що ґрунтуються на повторюваних ситуаціях»³. За такого підходу жанри розуміють як типізовану та водночас змінну діалогічну взаємодію учасників комунікативної ситуації. Також жанри характеризують як «спосіб і знак мовленнєвої поведінки, що є відкритим для різних трактувань»⁴. Поняття жанру визначають і як «дискурсивні структури», «дискурсивні форми», «форми дії», «риторичні форми», «стабілізовані майданчики соціальних та ідеологічних дій»⁵, «клас комунікативних подій, учасники яких виконують однаковий набір комунікативних

¹ Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— С. 237.

² Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи.— Л., 2005.— С. 59.

³ Miller C. R. Genre as social action // Quarterly Journ. of Speech.— 1984.— Vol. 70(2).— P. 159.

⁴ Уханова-Шмыгова И. Ф. Каузально-генетический подход в контексте лингвистики дискурса.— Минск, 2014.— С. 117.

⁵ Bawarshi A. Genre and the invention of the writer : Reconsidering the place of invention in composition.— New York, 2003.— P. 9.

завдань»⁶. Отже, передбачається, що особистість через відповідні жанри конструює себе як «суб'єкт-у-світі»⁷. На думку Р. Колліна, жанри можна досліджувати в різних аспектах: як структури, майданчики соціальних дій, звичаї⁸. Існує декілька підходів щодо розмежування, організації та функціонування мовленнєвих жанрів: культурологічний, концептуальний, лінгвістичний. Згідно з культурологічним підходом, мовленнєві жанри можна вважати різними способами вживання мови з метою виконання різних культурно зумовлених завдань⁹. Для концептуального підходу важливим є розроблення поняття «концептуальний стандарт жанру»¹⁰. Це інваріантний концепт, або інваріантна концептуальна система, з якої починається відповідний текст цього жанру. Згідно з лінгвістичним підходом, жанри можна досліджувати як стилістичне явище, тип висловлення, як текстове або комунікативне явище¹¹.

Р. Коллін сформулював кілька важливих для жанрової теорії постулатів¹²: 1) комуніканти використовують жанри відповідно до знань, що поділяє їх група; 2) значення в жанрі, як правило, співвідносяться з тими значеннями, що вже використовувалися в подібних мовленнєвих діях; 3) у соціальному аспекті жанри завжди є ідеологічними; 4) жанри як структури вказують комунікантам шляхи можливих дій у відповідних ситуаціях за допомогою соціально-риторичних конвенцій; 5) через соціальну практику жанри та мотиви регулярно відтворюються та діють за допомогою моделей знань відповідної соціальної групи; 6) жанри як звичаї позначають соціальні дії та концептуальні сфери, в яких комуніканти їх використовують; 7) жанри дають можливість комунікантам співвідносити свої висловлення з висловленнями інших учасників спілкування; 8) головним для кожного з наведених вище постулатів є розуміння жанру як соціальної практики, тому жанри можуть бути запозичені, адаптовані та, можливо, заперечуватися комунікантами.

Певною проблемою є відмінності в підходах до класифікації мовленнєвих жанрів. М. Бахтін розрізняв насамперед такі види мовленнєвих жанрів, як первинні (прості) та вторинні (складні)¹³. Перші безпосередньо пов'язані з повсякденним спілкуванням, тому вчений називав їх також «життєвими жанрами». Другі — це романи, драми, наукові дослідження, великі публіцистичні жанри тощо. Вторинні мовленнєві жанри виникають в умовах складнішого та відносно високорозвиненого культурного спілкування — художнього, наукового, суспільно-політичного тощо. У процесі формування вони поглинають і переробляють різні первинні (прості) мовленнєві жанри, що утворилися в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування. Первинні мовленнєві жанри, що входять до складних, трансформуються та набувають особливого характеру — втрачають безпосереднє відношення до реальної дійсності та реальних чужих висловлень. Наприклад, репліки побутового діалогу чи листи в романі, зберігаючи власну форму та зміст лише в межах роману, потрапляють у реальну дійсність

⁶ Verdonik D. The impact of context on discourse marker use in two conversational genres // *Discourse Studies*. — London, 2008. — Vol. 10(6). — P. 762.

⁷ Bawarshi A. *Op. cit.*

⁸ Collin R. Genre in Discourse, Discourse in Genre: A New Approach to the Study of Literate Practice // *Journ. of Literacy Research*. — London, 2012. — Vol. 44. — P. 84.

⁹ Eggins S., Martin J. R. Genres and registers of discourse // *Discourse as structure and process*. — London, 1997. — Vol. 1. — P. 159; Бацевич Ф. Зазнач. праця. — С. 45.

¹⁰ Бацевич Ф. Зазнач. праця.

¹¹ Там же. — С. 45–53.

¹² Collin R. *Op. cit.* — P. 85.

¹³ Див.: Бахтин М. М. Зазнач. праця. — С. 239–240.

лише через роман у цілому, тобто як подія літературно-художнього, а не побутового життя. Роман, так само як і репліки побутового діалогу або як приватний лист, є висловленням, але він є вторинним (складним) висловленням. Вторинні жанри М. Бахтін називав ідеологічними.

Велике значення для лінгвістики, на думку вченого, має дослідження природи висловлення та багатоманітності його жанрових форм у різних сферах людської діяльності. Важливим аспектом є співвідношення мовленнєвих жанрів і стилістики. Будь-який стиль безпосередньо пов'язаний з мовленнєвими жанрами. Висловлення (усне чи писемне, первинне чи вторинне) в будь-якій сфері мовленнєвого спілкування може відображати особистість мовця, тобто мати індивідуальний стиль. Але не всі жанри однаково добре відображають відповідний індивідуальний стиль мовця. Найпродуктивнішими для дослідження є жанри художньої літератури, менш продуктивні — ті, що потребують використання стандартної форми (ділові документи, військові команди тощо). У багатьох випадках вияв індивідуального стилю в мовленнєвих жанрах (крім літературно-художніх) не є частиною задуму висловлення, його метою, а епіфеноменом висловлення, додатковим його продуктом¹⁴.

У цілому мовні, або функціональні, стилі є жанровими стилями різних форм людської діяльності, спілкування. У кожній сфері існують і використовуються власні жанри, яким відповідають конкретні стилі.

Певна функція (наукова, технічна, публіцистична, ділова) та специфічні для кожної сфери умови мовленнєвого спілкування породжують відповідні жанри. Стиль безпосередньо пов'язаний з тематичними та композиційними єдностями, тобто з певними типами побудови цілого, його завершення, ставлення мовця до інших учасників мовленнєвого спілкування (слухачів, читачів, партнерів, чужого мовлення тощо)¹⁵. Стиль є елементом жанрової єдності висловлення. У кожен епоху розвитку літературної мови на передній план виходять певні мовленнєві жанри, причому не лише вторинні, а й первинні, наприклад певні типи побутового діалогу — салонного, фамільярного, родино-побутового тощо. Будь-яке розширення літературної мови за рахунок різних позалітературних шарів народної мови закономірно пов'язане з потраплянням до всіх жанрів літературної мови більш-менш нових жанрових прийомів побудови мовленнєвого цілого, його завершення, урахування інтересів слухача, що веде до змін та оновлення мовленнєвих жанрів. Коли мовець звертається до відповідних нелітературних шарів народної мови, він неодмінно використовує ті мовленнєві жанри, у яких ці шари реалізуються. У більшості випадків це різні типи розмовно-діалогічних жанрів, унаслідок чого спостерігається діалогізація вторинних жанрів, послаблення їхньої монологічної композиції, формується нове сприйняття слухача як партнера-співбесідника, утворюються нові форми завершення цілого. Перехід стилю з одного жанру до іншого не лише змінює звучання певного стилю в межах невластивого йому жанру, але й змінює чи оновлює цей жанр.

Жанри відрізняються один від одного за типом трансакцій (наприклад, спілкування покупця з продавцем, робоча нарада тощо), соціальним призначенням, культурологічним виміром. Основною метою застосування реєстрової та жанрової теорії в лінгвістичних дослідженнях є визначення відповідних відмінностей досліджуваних текстів і поетапне виокремлення структур, що допомагають

¹⁴ Там же. — С. 241.

¹⁵ Там же. — С. 242.

дешифрувати тексти. Жанрова теорія передбачає, що тексти, які виконують різні культурологічні завдання, розкриваються в різний спосіб, через різні етапи. Відношення між текстом і контекстом визначаються як можливі, а не остаточно унормовані: наприклад, використання певного жанру у відповідному культурологічному вимірі видається більш прийнятним, так само як і самий спосіб розкриття відповідного тексту, але в той же час може існувати альтернативний спосіб відображення відношень між текстом і контекстом.

Разом з поняттям «жанр» уживають також поняття «регістр». Твердження, що використання мови (а саме різних мовних засобів) залежить від ситуації, є аксіоматичним. Контекстні чинники впливають на вибір відповідних мовних засобів, використання тих чи тих значень та їх відтінків, тобто мовець щоразу обирає найбільш «прийнятний» варіант висловлень. Контекст унеможливує використання певних висловлень або може «змінювати» значення (так само як існують вимоги етикету, більш або менш прийнятні форми поведінки відповідно до ситуації тощо). Певні параметри соціального контексту, як-от розташування комунікантів (наприклад, обличчям до обличчя), наявність спільних базових знань, однакове ставлення до повідомлюваного тощо, впливають на вибір відповідних висловлень (зокрема, є найбільш прийнятні фрази для початку лекції, інтерв'ю, публічного виступу і т. ін.). Поняття «регістр» стосується впливу контекстних параметрів на вибір відповідних мовних засобів. Існує декілька теорій стосовно співвідношення мови та контексту, серед яких виокремлюють «етнографічні» (відносно «слабкі») та «соціально-семіотичні» (відносно «сильні») ¹⁶. Прихильники «етнографічного» підходу вважають, що кількість контекстних вимірів, які зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів, є фактично неосяжною; на думку прихильників «соціально-семіотичного» підходу, навпаки, існує обмежена кількість таких вимірів, і їх можна та необхідно відповідним чином структурувати.

У сучасному дискурс-аналізі контекст досліджують у соціально-семіотичному вимірі, що найкраще представлений жанровою та реєстровою теорією, та в когнітивному вимірі, через поняття ментальних (концептуальних) моделей, які функціонують в епізодичній пам'яті ¹⁷. Перший вимір є переважно тексто- й адресатоцентричним, таким, що зорієнтований здебільшого на процеси декодування. Другий вимір — адресантоцентричним, орієнтованим на кодування, створення відповідних текстів та відображення в них металічних структур учасників комунікації. Якщо принципи дискурс-дослідження тексту чи розмови, незважаючи на певні відмінності в підходах, більш усталені, то принципи вивчення контекстних чинників є більш спірними. У широкому розумінні контекст — це фактори, що супроводжують тексти (усні чи писемні), наприклад, соціальні, політичні, інституційні. Обидва підходи враховують, що комунікація є багатоаспектним процесом, у якому відбувається широка взаємодія адресанта й адресата.

Проведення відповідного жанрового та реєстрового аналізу в соціально-семіотичному вимірі (тексто- й адресатоцентричному) є двоетапним: перший етап — це опис відповідних мовних структур досліджуваних текстів; другий — пояснення відмінностей у використанні цих структур. На першому етапі з'ясовують, зокрема, рівень формалізованості досліджуваних текстів (наприклад, ви-

¹⁶ Eggins S., Martin J. R. Op. cit. — P. 234.

¹⁷ Dijk T. A. van. Discourse, context and cognition // Discourse studies. — London, 2006. — Vol. 8 (1). — P. 169.

користання синтаксично ускладнених речень, експресивно забарвленої лексики, вживання або уникання форм на позначення особи тощо), міру виявлення авторської оцінки, ставлення, тобто способів авторизації (наприклад, прикметників чи прислівників зі значенням підсилення чи зменшення, оцінного ставлення тощо), особливості вживання відповідних мовних одиниць, що дозволяє дослідникові зробити припущення щодо рівня знань автора (наприклад, використання професіоналізмів, цитування, інтертекстуальність чи, навпаки, уживання слів з широкою семантикою, посилення на прецедентні тексти, біблійні сюжети тощо). Другим етапом при реєстровому та жанровому аналізі є пояснення тих лінгвістичних відмінностей, які були виявлені на першому етапі (наприклад, якщо порівнюють текст з підручника та публічний виступ, визначають також вплив на перший з них академічного контексту, а на другий — соціального, у цьому випадку — спілкування обличчям до обличчя з широкою аудиторією). Існує кілька груп чинників (контекстуальних, текстових, особистісних і міжособистісних / комунікативних, міжтекстових / дискурсивних), що зумовлюють відповідні лінгвістичні відмінності досліджуваних за допомогою реєстрового та жанрового аналізу текстів.

Вибір і вживання автором відповідних слів або лексико-граматичних і граматичних структур відбивають певні риси контексту. Детальний аналіз дозволяє визначити, який саме вимір соціального контексту впливає на мовні засоби досліджуваного тексту. Наприклад, якщо автор створює офіційний діловий документ, то не використовує персональної референції, тому що вона не властива такого роду текстам. Такий вимір контексту називають способом, або специфікою каналу комунікації (англ. *mode*), оскільки йдеться саме про вибір відповідного шляху створення певного тексту. Друга група контекстних чинників — це відповідні ролі авторів текстів (наприклад, освітянин, критик, коментатор, аналітик тощо). Насамперед йдеться про вплив відповідних соціальних ролей на вибір певних способів оформлення текстів: освітянин, зокрема, має уникати оцінних суджень, демонстрації власного ставлення, спортивний коментатор може додавати емоційно забарвлену лексику. Цю групу контекстних чинників характеризують як загальне значення, напрямок ситуації (англ. *tenor*).

Тексти відрізняються один від одного також тим, яку лексику використовує автор — спеціалізовану (професійну) чи здебільшого широковживану. Ці відмінності визначають рівень володіння темою, наявність спеціальних знань у тій чи іншій сфері. Такі знання відбиваються на рівні лексики автора та на рівні текстових категорій, зокрема інтертекстуальності (наявності в тексті інших контекстів та інших текстів, що мають бути відомими або принаймні доступними аудиторії).

При жанровому та реєстровому аналізі визначають як суто лінгвістичні, так і контекстні параметри текстів. Цей підхід може бути застосований і при дослідженні мовної особистості, зокрема з метою створення її узагальненого дискурс-портрета. Результатом такого аналізу має стати визначення способів відображення в тексті предметів, об'єктів, явищ, створення в ньому відповідних уявлень про реальність. У такий спосіб визначають основну ідею досліджуваного тексту. Крім цього, унаслідок такого аналізу можна зробити відповідні висновки щодо автора, зокрема його ставлення до теми та аудиторії. Це міжособистісне значення тексту. Нарешті, через відповідні текстові категорії, можна зробити висновок про структуру тексту як мовленнєвої події та (через категорію інтертекстуа-

льності) його зв'язок з іншими мовленнєвими подіями, тобто про формування дискурсивної зв'язності.

Дослідження реєстру передбачає вивчення системних зв'язків між організацією мови та контексту¹⁸. Це відношення між компонентами мови (засоби побудови змісту, засоби інтеракції, текстові засоби / текстові метафункції) та контексту (соціальні дії, конфігурація соціальних ролей, символічна організація / специфіка каналу комунікації). Такий підхід був започаткований у текстовій лінгвістиці¹⁹ та в цілому є системно-функціональним і може бути представлений у вигляді моделі, в якій кожній структурній частині контексту відповідають структурні елементи значення, дискурсивно-семантичних схем (когезія) та лексико-граматичних схем. Контекст формується такими складниками, як різновиди соціальних дій (англ. field), конфігурація соціальних ролей (англ. tenor), специфіка каналу комунікації (англ. mode). Значення в цій моделі представлене як таке, що стосується досвіду, міжособистісної комунікації та тексту. Дискурсивно-семантичні схеми (когезія) містять засоби лексичної когезії, засоби зв'язку, мовленнєві функції, структуру трансакцій, референцію («слід», «відбиток» учасників комунікації). Лексико-граматичні схеми організуються перехідністю, логіко-семантичними зв'язками, станом, модальністю, ставленням, темою, інформаційною структурою, номіналізацією. Отже, соціальним діям відповідають засоби лексичної когезії, засоби зв'язку, перехідність, логіко-семантичні відношення (таксис). Конфігурація соціальних ролей узгоджується з мовленнєвими функціями, структурою трансакцій, станом, модальністю, ставленням. Специфіка каналу комунікації відповідає референції, темі, інформаційній структурі, номіналізації.

Застосування цієї системно-функціональної моделі в текстово-лінгвістичних дослідженнях відкриває також нові шляхи для характеристики контекстних параметрів, а саме соціальних дій, специфіки каналу комунікації та конфігурації соціальних ролей²⁰. Наприклад, та чи інша ситуація може бути відображена через канал комунікації засобами просторового континууму: 1) континууму відстані у просторі, що зумовлює кількість і взагалі можливість негайних реакцій учасників комунікації; 2) континуум відстані, що пов'язана з досвідом і відображає «відстань» між мовою та подією, в якій вона використовується (наприклад, мова лише супроводжує подію чи утворює інтеракцію).

В аспекті жанрової та реєстрової теорій модель текстового аналізу (в тому числі аналізу сукупності текстів з метою створення узагальненого дискурс-портрета мовної особистості) має складатися з двох рівнів: жанровий рівень є вищим та ширшим за реєстровий (контекстний, що включає різновиди соціальних дій, специфіку каналу комунікації, конфігурацію соціальних ролей)²¹. На рівні жанрового аналізу дослідник має зосередитися також на тому, які вияви та комбінації реєстрових характеристик є культурологічно значущими і як вони відображають послідовний, цілеспрямований соціальний процес. Отже, поняття «реєстр» пов'язане із ситуативним контекстом (контекстом відповідної ситуації), а поняття «жанр» — із соціокультурним. Визначення реєстрових та жанрових особливостей — це реалізація двох площин соціально-семіотичного підходу до тексту. Завдання реєстрової та жанрової теорій — не лише опис лінгвістичних

¹⁸ Eggins S., Martin J. R. Op. cit. — P. 242.

¹⁹ Див.: Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London, 1976. — P. 22–29.

²⁰ Eggins S., Martin J. R. Op. cit. — P. 242–243.

²¹ Ibid. — P. 243.

відмінностей між текстами, але також і дослідження призначення текстів у конструюванні соціальної реальності.

Контекст може бути визначений також як суб'єктивний конструкт (побудова), який створюють учасники комунікативної ситуації. Такі конструкти представлені концептуальними (ментальними) моделями, що розташовані в епізодичній пам'яті. Ці моделі забезпечують релевантність та ситуативну відповідність дискурсу²². Згідно з міждисциплінарним підходом, аналіз дискурсу має поєднувати детальне дослідження структур тексту та розмови з урахуванням соціальних та когнітивних контекстів. Зокрема, у межах такого підходу соціонормативний (функціонально-комунікативний аспект) розгляд мовних питань поєднується з їх когнітивною інтерпретацією²³. Цьому напряму наукових розвідок у цілому відповідає визначення дискурсу як комунікативної ситуації, що охоплює свідомість комунікантів і створюваний у процесі спілкування текст²⁴. Тобто дискурс складається з дискретних одиниць — мовленнєвих актів. У дискурсі відображені фрагменти дійсності, а саме: зовнішня стосовно дискурсу ситуація, яка є змістовим компонентом, темою спілкування, та комунікативне середовище — конситуація, що утворює предметне оточення комунікантів у часі та просторі в процесі мовленнєвої взаємодії. Таке визначення дискурсу доповнює визначення його як головної інтегративної одиниці мовленнєвого спілкування субстанційним компонентом, тобто визначає сутність об'єктів зовнішнього світу, що беруть участь у міжособистісному спілкуванні. За такого підходу дослідження відповідних знань, ідеологічних та інших вірувань, які поділяє суспільство, є основним при вивченні властивостей і функцій певного дискурсу.

На думку Т. ван Дейка, найбільш плідним підходом до аналізу контекстних параметрів є соціокогнітивний²⁵, згідно з яким контекст не є об'єктивним або імперативним обмеженням, що його суспільство та культура накладають на дискурс. Контекст — це суб'єктивна інтерпретація учасників комунікації, структура, що відображає певні аспекти соціального оточення або відбирає відповідно до ситуації компоненти цього оточення. Тобто це певні мисленнєві структури, які часто можуть залишатися лише ментальними (не вираженими вербально), але в будь-якому разі впливають на дискурс.

Відповідно до соціокогнітивного підходу контекст є ментальним конструктом, що функціонує на стику між ситуативними, соціальними та дискурсивними вимірами. Ці виміри суб'єктивно репрезентують деякі аспекти комунікативної ситуації та відображаються і безпосередньо взаємодіють у розумових процесах створення, сприйняття, розуміння певного дискурсу. Дослідження дискурсу неможливе без аналізу ментальних процесів, так само як і вивчення суто когнітивних аспектів дискурсу — без реальних мовних персоналій, учасників комунікативних ситуацій, членів груп, що взаємодіють у процесі комунікації та відповідній соціальній ситуації. Знання є вирішальними для створення та розуміння тексту й розмови. Більшість таких знань є імпліцитними, вони лише зрідка експліцитно представлені в дискурсі і впливають на створення та розуміння дискурсу здебільшого в непрямий спосіб.

Контексти є ментальними конструктами певних аспектів комунікативних ситуацій, вони впливають на те, що і як говорять люди. Вибір відповідної лекси-

²² Dijk T. A. van. Op. cit. — P. 169.

²³ Див.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. — К., 2000. — 288 с.

²⁴ Зернецкий П. В. Речевое общение на английском языке (коммуникативно-функциональный анализ дискурса). — К., 1992. — С. 18.

²⁵ Dijk T. A. van. Op. cit. — P. 161.

ки, синтаксичних конструкцій та інших параметрів стилю зумовлюється контекстом. Контекст як конструкт учасників комунікативної ситуації більш відкрито впливає на інтеракції та їхню структуру (переривання, згода чи незгода, запитання, насмішки тощо). Наприклад, у публічному політичному дискурсі мовці можуть кваліфікувати опонентів і як представників певної політичної партії, і як членів парламенту, і як частину влади чи опозиції, наголошуючи при цьому на тому аспекті, який є важливим у конкретний момент і відповідає поточним завданням комунікативної ситуації. Таких цілей можна досягти, використовуючи ті чи інші структурні елементи інтеракції (наприклад, переривання опонента, запитання тощо) не лише експліцитно, відповідно до правил побудови дискурсу, але також імпліцитно, для виконання особистісної мети комуніканта (наприклад, утвердження політичного лідерства, підтвердження власної соціальної позиції, надання додаткової інформації тощо).

Знання учасників комунікативної ситуації (наприклад, соціальні, політичні тощо) є пресупозитивними, виявляються випадково та в непрямий спосіб, відтак мають бути частиною контексту, який поділяють учасники ситуації. Певні висловлення можуть містити пресупозиції, що активують релевантні їм конструкти інших учасників комунікативної ситуації. Такі контекстно орієнтовані інференції є імплікатурами (у випадку політичного дискурсу — політичними імплікатурами) ²⁶.

Створення та розуміння дискурсу пов'язане з формуванням, активацією та актуалізацією ментальних моделей, що представлені в епізодичній пам'яті (частині довготермінової пам'яті). Ці ментальні моделі є суб'єктивними репрезентаціями подій чи ситуацій, тобто уявленнями, про що йдеться в тексті.

Ментальні моделі мають визначені культурою і відтак змінні схематичні структури, хоча деякі їхні ознаки є дуже загальними, а інколи універсальними. Ментальні моделі використовують схематичні форми деяких базових категорій, що можуть сприяти розумінню реальних ситуацій повсякденного життя. Наприклад, можна знайти такі відомі категорії, як оточення (час, місце), учасники та їхні ролі, поточні події та дії тощо. Чимало таких категорій можна знайти в семантичній структурі речень (граматиці відмінків чи функціональній граматиці), так само як у структурі оповіді, отже, вони є серед інших способів вираження ментальних моделей у дискурсі, зазвичай оповіді. Очевидно, що ці оповіді виражають не лише суб'єктивні ментальні моделі досвіду, а й конструктивні елементи контексту, в якому відбувається інтеракція.

Моделі завжди є більш деталізованими порівняно з дискурсами, що ґрунтуються на них. У моделях міститься велика кількість особистісних та неупорядкованих соціокультурних знань. У свою чергу, соціокультурні знання можуть сприйматися або змінюватися через узагальнення чи абстрагування ментальних моделей. Більшість знань у ментальній моделі залишається імпліцитною, тому що (залежно від контексту) мовець знає, що ці знання є іррелевантними (невідповідними), або вже відомими, або такими, що ще обробляються (тобто реципієнт робить логічні висновки щодо повідомлення). Ці та інші фактори є основою когнітивно-семантичного складника створення та розуміння дискурсу.

Ментальні моделі ідеально відповідають тим ментальним конструктам, які також називають контекстами ²⁷. Контексти є суб'єктивними визначеннями подій чи ситуацій, але в цьому випадку йдеться не про те, як ми розповідаємо про

²⁶ Ibid. — P. 168.

²⁷ Ibid. — P. 170.

ситуацію, а про ситуацію, в якій ми беремо участь (під час розмови чи створення тексту). Отже, контексти є ментальними моделями учасників комунікативної ситуації. Як моделі контексти мають такі ж властивості, що й ментальні моделі: вони так само представлені в епізодичній пам'яті (відтак можуть пригадуватися при розповіді, як і інший досвід); вони є суб'єктивними, організованими корисними схемами, що дозволяють носіям мови швидко зрозуміти можливі комунікативні ситуації повсякденного життя.

Контекстні моделі є основою «прагматичного» розуміння дискурсу. Вони не є остаточно унормованими, але рухомими, динамічними, можуть адаптуватися відповідно до ситуації, до раніше сказаного, до зміни планів тощо. Це також означає, що контекстні моделі мають бути послідовними, на відміну від дискурсу, який вони контролюють. Контексти як динамічні, здатні до оновлення та адаптації моделі, що відповідають конкретному аспекту комунікативної ситуації, контролюють прийнятність кожного складника процесу розгортання дискурсу.

Контроль контексту над процесами створення та розуміння дискурсу виявляється на всіх рівнях і вимірах тексту й розмови, таких як умови вживання мовленнєвих актів, вибір відповідних тем або їх зміна, рівні семантичного опису (загальне та конкретне), розподіл знань у твердженні та пресупозиції, лексикалізації, синтаксичній структурі та інтонації, інших стилістичних аспектах дискурсу. В цьому сенсі контекстні моделі контролюють способи говоріння. Вони адаптують дискурсивне вираження (семантичних) ментальних моделей — зміст, інформацію тощо — комунікативної ситуації, що розгортається. Отже, вони визначають прийнятність, так само як релевантність.

Для того щоб контекстні моделі могли виконувати цю роль та сприяти розумінню, інтеракції та комунікації, вони мають бути представлені порівняно невеликою кількістю базових категорій, як-от: учасниками, оточенням та діями. Основні (релевантні) соціальні характеристики учасників комунікації (наприклад, стать, вік, політичні переконання тощо) можуть бути представлені в моделі, так само як поточні знання та думки. Наміри (інтенції) також є важливими компонентами контекстних моделей і визначають загальний стратегічний напрямок розвитку дискурсу або способи його розуміння. Це означає, що учасники та аналітик дискурсу до розуміння інтеракції долучають власну інтерпретацію інтенцій діячів.

Універсальним у контекстних моделях є компонент знання, оскільки комунікація, інтеракція та дискурс неможливі без визнання того, що учасники діляться знаннями, перевіряють і коригують їх. Контекстні моделі не лише визначають певні умови реалізації мовленнєвих актів у процесі створення та сприйняття дискурсу, але і їх відповідності постулатам та максимумам Г. П. Грайса²⁸.

По-перше, контекстні моделі частково конструюються до початку комунікативної події, особливо в інституційному дискурсі, зокрема як плани. По-друге, ці моделі є динамічними й такими, що пристосовуються та змінюються відповідно до обставин, поточних інтерпретацій та попередніх дій учасників. По-третє, вони є стратегічними, ефективними та швидкими, але не досконалими чи завершеними: вони забезпечують інтерпретацію ситуацій, що відповідають практичним завданням. Однак люди можуть робити помилки і, відповідно, конструювати «помилкові» моделі, і це може призвести до комунікативних конфліктів чи поразок. По-четверте, вони випробовують власний вплив на всіх стадіях і рівнях створення

²⁸ Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. — С. 222–224.

та сприйняття дискурсу, починаючи, з одного боку, із загального вибору глобальної теми або макроглобальних мовленнєвих актів, а з другого, — з актуалізації поточної розмови через її звукове чи графічне оформлення.

Контекстні моделі контролюють ті аспекти дискурсу, які можуть змінюватися, наприклад стиль, риторика. Що більш формальною, унормованою та інституційною є комунікативна ситуація, то простішими та універсальними є контекстні моделі, тимчасом як у неформальній ситуації вони є переважно індивідуальними²⁹. Водночас, якщо йдеться про спілкування друзів, подружжя, колег, такий високий рівень індивідуальності компенсується широтою спільних знань, відтак більшою кількістю пресупозицій, розумінням цілей розмови тощо. У свою чергу, спілкування людей, що належать до різних культур і не мають достатнього досвіду міжкультурної комунікації, може містити відмінні контекстні моделі й стати причиною непорозуміння та конфліктів.

Друга група питань пов'язана з тим, як мовна особистість у публічному дискурсі використовує певні жанри, зумовлені її усвідомленою діяльністю (передусім професією, ідеологічними, політичними установками та переконаннями, рівнем освіти тощо). Деякі жанри регулярно використовуються в мовленнєвій діяльності публічних мовних особистостей, проте їх перелік для кожної з них є індивідуальним. Наприклад, сучасні політики мають і достатньо активно «підтримують» сторінки в соціальних мережах (зокрема, найпопулярнішими є Facebook і Twitter), інді публічні особистості можуть мати певні уподобання щодо тієї чи іншої соціальної мережі та бути більш чи менш «присутнім» у ній.

Третя група питань пов'язана з аналізом досліджуваних жанрів за структурно-функціональними ознаками. Насамперед потрібно визначити функціональне призначення текстів публічних мовних особистостей та окреслити структурно-прагматичні й семантичні особливості організації таких текстів. Ці питання пов'язані з функціонуванням дискурсивних категорій, як-от: завершеність, когезія та когерентність, членування. Безпосередній, динамічний аспект функціонування текстів публічних мовних особистостей відповідно до рівня складності комунікативних одиниць пропонуємо описувати в термінах стратегій, тактик та прийомів. Крім того, для певних жанрів відкритим є питання щодо ступеня самостійності текстів, у яких вони реалізуються. Зокрема, при дослідженні соціальних мереж (наприклад, Facebook, Twitter) важливо вирішити, чи вважати записи в них окремим текстом або ж надфразовою єдністю, лише частиною текстової одиниці вищого рівня. З'ясування цього питання також безпосередньо пов'язане з реалізацією категорії завершеності у відповідних текстах. Дискусійним залишається питання щодо жанрової незалежності певних текстів (наприклад, чи є окремими жанрами записи в таких соціальних мережах, як Facebook і Twitter). У межах певного жанру послідовності одиниць об'єднуються за структурно-функціональним принципом. Такий підхід можна назвати структурно-змістовим: 1) структура відповідного жанру являє собою послідовність одиниць, що виокремлюються та ідентифікуються на підставі їх змістової наповненості (наприклад, привітання, запит, дослідження, пропозиція — в жанрі розмови або розташування, початок події, її послідовність, завершення, висновок — у жанрі казки); 2) виділені за змістовим принципом одиниці поєднують та інтерпретують відповідно до структурних конвенцій (обов'язковість чи необов'язковість змістових елементів, їх послідовність, порядок розташування, повторення, елементи оточення, пропорційно повторюються, елементи оточення, що розта-

²⁹ Dijk T. A. van. Op. cit. — P. 173.

шовані між іншими або всередині інших елементів). Тобто змістові елементи різняться залежно від жанру та зумовлені ним, структурні елементи дозволяють визначити місце змістових елементів у досліджуваному тексті, їх роль у формуванні цього тексту та жанру в цілому як цілісної та зв'язної одиниці.

У дискурс-аналізі структурно-змістовий підхід може бути застосований для дослідження різних жанрів, наприклад наративних. Зокрема, результатом таких розвідок стала класифікація змістових компонентів наративних жанрів: огляд, орієнтація, ускладнення, оцінка, висновок, кода³⁰. Відповідні змістові компоненти схарактеризовані згідно зі структурними конвенціями (необов'язковими є, зокрема, огляд та кода; ускладнення та висновок є елементами порядку розташування, що супроводжуються такими необов'язковими елементами оточення, як орієнтація та оцінка).

С. Егінс і Дж. Мартін визначають реєстрову та жанрову теорії як функціонально-варіативні, що мають на меті досліджувати відповідні відмінності між текстами та визначати контекстуальні мотивації таких відмінностей³¹. Щодо контексту це дає можливість передбачити значення, що є менш прийнятними, та мовні засоби, які найбільш прийнятні для кодування цих значень (для мовного втілення відповідних значень). З іншого боку, стосовно тексту це дає можливість зробити висновок про контекст, у якому цей текст створено, про мовні засоби, що використовуються в тексті й передають контекстуальні виміри та їх роду належність, що характеризує цей текст як слід відповідної культури.

Отже, дослідник, який застосовує жанрову та реєстрову теорії, має пов'язати категорії контексту з відповідними мовними схемами. Таким чином, до методик та прийомів текстової лінгвістики додається дослідження певних вимірів соціального та культурного контекстів, а саме засобів їх мовного вираження. Реєстрова та жанрова теорії передбачають застосування лінгвістичного та контекстного аналізу й вивчення співвідношення між контекстом і мовою. Системно-функціональне дослідження такого роду є детальним описом не лише функцій і структур певної мови, а й контекстних вимірів реєстру, що втілені у відповідних семантичних і граматичних мовних структурах. Воно може пояснити, чому певні виміри контексту є важливими, а інші — ні. Імовірним результатом таких досліджень має стати детальна класифікація відповідних структур та ознак різних жанрів, пояснення співвідношень цих жанрів між собою, а також визначення повторюваних та функціонально мотивованих характеристик жанрів, притаманних тій чи тій культурі.

Подальше застосування системного підходу в жанровій та реєстровій теоріях може поширюватися також і на рівень ідеології. Зокрема, А. Баварші характеризує жанри як структури, що є ідеологічними концептами, матеріальним утіленням цих концептів і які водночас наповнені індивідуальним змістом, що його привносить кожен мовець³². Ідеологія пов'язана із соціальною позицією, політичними переконаннями, припущеннями, які відбиваються у відповідних текстах, створених тією чи іншою мовною особистістю. Ідеологічні параметри та їх виявлення в досліджуваних текстах є функціональними за своїми характеристиками в тому сенсі, що вони здатні повідомляти певні дані стосовно того, хто створює текст (про соціальну роль мовця, його професію, «бачення» власно-

³⁰ Eggin S., Martin J. R. Op. cit. — P. 241.

³¹ Ibid. — P. 236.

³² Bawarshi A. Op. cit. — P. 90.

го завдання в соціумі). Отже, ідеологічні параметри є складником мотиваційної (сигматичної) координати мовленнєвого впливу.

З позицій генологічного підходу публічний дискурс є відкритою для змін, динамічною структурою, водночас він характеризується як найбільш структурований у формально-граматичному, змістовому та смислового аспектах. Дослідження публічних мовних особистостей, на нашу думку, передбачає з'ясування всього переліку використовуваних ними жанрів, пояснення особливостей їх застосування або ж причин уникання тих чи інших жанрів. Внутрішні та узагальнені характеристики жанрів і реєстрів уможливають багатоаспектний опис типології публічних мовних особистостей, способів їх самовираження та ставлення (в тому числі прихованого) до світу.

У лінгвістичних дослідженнях дискурсів застосування жанрової та реєстрової теорій дозволяє визначити їх спільні та відмінні риси, зв'язки текстових значень з контекстними параметрами, зокрема співвіднести категорії контексту з відповідними мовними одиницями. Контекстні виміри можуть бути вивчені як у аспекті соціально-семіотичного підходу (переважно тексто- та адресатоцентричного), так і соціокогнітивного (адресанто-, автороцентричного), з урахуванням взаємодії адресанта та адресата.

Дослідження жанрів, які мовна особистість використовує в публічному дискурсі, на наш погляд, можна проводити з позицій структурно-змістового підходу: змістові елементи зумовлюються відповідним жанром, а структурні визначають місце змістових елементів у цьому жанрі. У результаті такого дослідження можуть бути одержані нові дані про соціальні та когнітивні особливості дискурсу і створена типологія мовних особистостей, у тому числі в порівняльному аспекті.

S. I. KURANOVA

NEW VISTAS IN THE STUDY OF PUBLIC LANGUAGE PERSONALITY WITHIN THE FRAMEWORK OF GENRE AND REGISTER THEORY

The article is dedicated to the problem of the influence of genre and register parameters of the development of the discourse portrait of public language personality. Main trends of linguistic genre theories of context research delimitations of the notion of "genre", "register", "context" are scrutinized. The role of these notions in development of the discourse portrait of public language personality is analyzed.

Keywords: language personality, discourse, discourse analysis, linguistic genre, speech event, register.